

34. Срезневский И.И. Русь Угорская. - С.15.
35. Там же. - С.23.
36. Там же. - С.27.
37. Там же.
38. Там же. - С.27.
39. Там же. - С.25-26.
40. Там же. - С.25.
41. Там же. - С.27.
42. Там же. - С.28.

МАЗУРОК О.С.

РОЛЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Закарпаття, яке тривалий час знаходилося під владою Угорщини, а з 1867 р. - Австро-Угорщини, давно привертало до себе увагу дослідників різних країн, зокрема вчених Наддніпрянської України і Росії. Якщо трохи спростити проблему, то перша хвиля живого інтересу з боку росіян до історії Закарпаття припадає на 20-50-ті роки минулого століття. Це було пов'язано з розквітом у Росії слов'янофільства і, як наслідок цього, - зростанням інтересу до історії та культури слов'янських країн, в тому числі і Закарпаття, або, як тоді називали - Угорської Русі. Події 1848-1849 рр. у Європі і закордонний похід російських військ також оприяли цьому.

Попри всі недоліки, що містилися у працях, які появлялися під впливом цих факторів, безсумнівно заслуга їх авторів полягала у тому, що вони привернули увагу громадськості Росії та в Європі до цього кляптика слов'янської землі, зібрали значний фактичний матеріал з історії, етнографії, фольклору та інших питань життя та побуту українців Закарпаття, опублікували цінні документи з

явної проблеми. Це, насамперед, праці П.Асабіна /1/, М.Ліхутіна /2/, О.Кочубинського /3/, Г.Де-Воллана /4/, І.Срезневського /5/, матеріали М.Погодіна /6/ та інших.

Друга хвиля інтересу російських вчених до історії Закарпаття припадає на кінець XIX - початок XX ст. Праці цього періоду ґрунтуються на більш солідній джерельній базі. Хоч вони порушували відносно вузькі питання, зате всебічніше аналізували їх. Сюди належать, на нашу думку, дослідження відомого російського вченого О.Петрова, який, як і його попередники, неодноразово був на Закарпатті, працював у бібліотеках та архівах Ужгорода, Лукачева, Праги, Будапешта. Йому належить заслуга в публікації серії документальних матеріалів про Закарпаття, а згодом - спроба осмислити дослідження у цій галузі та накреслити завдання вчених у справі вивчення історії Угорської Русі /7/. Звичайно, до публікацій О.Петрова, особливо ж тих, які появлялися на початку XX ст., слід відноситися критично.

Певним підсумком зробленого вченими різних країн у вивченні історії Угорської Русі були публікації В.Францева /8/ та С.Перфецького /9/. Не вдаючись в їх докладний аналіз, зазначимо лише, що на них, як і на деяких інших роботах російських авторів, лежить печать москвофільської ідеології (маємо на увазі, звичайно, праці Францева). Є й інші задк, про які, до речі, сказав на В.Гнатюк /10/. Тим не менше вони, практично, єдині дослідження історіографічного характеру до цього часу.

Невеликі за обсягом праці російських авторів, що виникли в роки першої світової війни, не становлять, на нашу думку, наукового інтересу, а швидше являються пам'ятками історіографічного плану, оскільки вони базувалися на давно відомих фактах з історії Закарпаття та інших західноукраїнських земель. Їх автори ставили перед собою єдину мету - опрацювати зовнішню політику Росії у цей

період /11/.

Історичним минулим Закарпаття цікавився представник демократичної течії в російській науці. Маємо на увазі велику - понад один друкований аркуш, але, на жаль, незавершену статтю відомого вітчизняного вченого В.І.Вернадського "Угорська Русь з 1848 р.", над якою він працював у другій половині 80-х років минулого століття. В ній автор порушує важливі теоретичні проблеми міжнародних відносин в тогочасній Австро-Угорщині, зокрема питання про автохтонність українського населення Закарпаття, які, як відомо, є актуальними і в наші дні /12/.

Першим українським вченим, який двічі - в 1875 і 1876 рр. відвідав Закарпаття і звернув увагу громадськості України на гірку долю трудящих крам, був М.П.Драгоманов /13/. Свої враження та роздуми про загальну потребу систематичного вивчення історії регіону, надання практичної допомоги українцям Закарпаття на жви освіті, культури він виклав у своїх спогадах, листах, наукових працях /14/.

На жаль, об'єктивні обставини перешкодили Михайлу Петровичу виконати дану ним Ганнібалову присягу, хоч, як свідчать документи, він до кінця днів своїх пам'ятав про цей край. Опубліковані матеріали дають нам підстави зробити висновок, що справа, почата Драгомановим, не була забута прогресивною громадськістю Наддніпрянщини. Маємо на увазі ось що.

Коли відмічався 30-літній ювілей наукової праці Драгоманова, а відбувалося це крізь через двадцять років після його першої поїздки на Закарпаття, українці Чернігівщини надіслали квітеру адресу, в якій, відзначаючи велику заслугу Михайла Петровича в справі вивчення історії України, пропаганді демократичних ідей, висловив і таке побажання: звернути увагу на необхідність вивчення Угорської Русі, надання їй населенню практичної допомоги.

Там, зокрема, говорилося: "Але хай буде дозволено, святкуючи нині ювілеєм такої поважаної нами діяльності, вимовити і наше побажання, щоб швидше зміщеною був той пропуск у нашій справі, що так справедливо засмучує певних українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все це зістатися без поступового впливу русинів та українців, хоч за своє безмірно нечасне національне та соціальне становлення повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і доглядність. Хай русини ініціюють з Галичини, ми ж підтримуємо з України. Бажаюсь би від щирого серця Вашим прихильником, щоб до Вашого імені славетного діяча українського і галицького було б приєднати наймення також славетного діяча - угорського" /15/.

У грудні 1894 р. сердечно вітала квітеру і львівська передова інтелігенція. У відповідь на ці привітання М.Драгоманов, усвідомлюючи й свою моральну відповідальність за долю трудящих Закарпаття, сказав: "Єсть іще одна частина нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Це Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875-1876 рр. ту сторону, я переконаний, що там про простий народ або ніхто не думає, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу... А тому, що я був першим українцем, одвідавши Угорську Русь, і тому, що я бачив, що вона одрізана духовно навіть від Галичини більше, ніж Австралія від Європи, - то я собі дав Ганнібалову присягу працювати до того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового духу, в котрому лежить її єдиний порятунок... Так Угорська Русь зостається без проповіді поступових думок і досі. Я не можу виконати своєї присяги, - але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, - осмілюсь скласти присягу на їх голови. Роблю се з тим більшим правом, що в одній із попередніх адресів говориться про потребу праці на Угорській Русі" /16/.

На жаль, як уже зазначалося, приюта Драгоманова не була реалізована практично протягом двох десятиріч після його першого побуту на Закарпатті у 1875 р. і лише з середини 1890-х років після заснування у Львові в 1892 р. Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка (до цього часу з 1873 р. воно називалося Літературним Товариством ім. Т.Г.Шевченка) /17/ відроджується інтерес української прогресивної громадськості до історії Закарпаття та його народу. З цього часу дослідження проблеми набуває не опорадичного, а регулярного характеру, базується на науковому ґрунті і здійснюється з демократичних позицій. Обумовляється це не тільки, а, можливо, не стільки діяльністю НТШ як наукової інституції взагалі, але, в першу чергу, активною участю у цій справі членів Товариства, відомих вчених і громадських діячів І.Франка, В.Гнатюка, М.Павлика та інших представників прогресивної інтелігенції Східної Галичини, а згодом - і Наддніпрянської України М.Ковалевського, А.Кремського, О.Біженко, Лесі Українки та інших.

До цих пір ні в буржуазній, ні в радянській історіографії не ставилося питання про роль Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка у вивченні історії Закарпаття, хоч, як ми бачили, така потреба навірла. В цьому ми й бачимо новизну у постановці проблеми. Одночасно розуміємо, що в одній статті неможливо всебічно висвітлити вказану тему. Наша мета - на основі залучення маловідомих опублікованих матеріалів, а також численних архівних документів, які вперше вводяться у науковий обіг, показати, як саме НТШ через наукову діяльність свого члена В.М.Гнатюка та при залученні коштів так званого "Угорського фонду", історія діяльності якого практично не вивчена, здійснювалося дослідження історичного минулого Закарпаття в кінці ХІХ - на початку ХХ ст., накреслити коло тих питань, які вимагають невідкладного розв'язання.

Питання про роль І.М.Франка у вивченні історії Закарпаття,

незважаючи на ряд публікацій на цю тему, заслуговує спеціальної уваги з урахуванням нововиявлених документів та матеріалів. У статті ми лише побічно торкнемося цієї важливої проблеми. Усвідомлюючи внесок Франка у вивченні історії Угорської Русі, тут лише зазначимо, що твердження окремих авторів про те, що Каменяр неодноразово побував на Закарпатті, позбавлені реальних основ. Це той випадок, коли, як то кажуть, бажане приймається за дійсне /18/. Це - також предмет окремої розмови.

Як уже зазначалося, до вивчення історії Закарпаття працює і прогресивний діяч Наддніпрянської України, член одеської та київської громад Микола Васильович Ковалевський (1847-1897), псевдоніми - Прихильний, Українець, Arbeitgeber та ін., автор популярної "Історії України", виданої під псевдонімом І.Макарович. За участь у боротьбі проти російського царизму М.Ковалевський був засланий у Сибір (Мінусінськ, 1879-1882). Однак і після повернення він не відмовився від своїх переконань, продовжував активну громадсько-політичну діяльність, збирав кошти для матеріальної підтримки демократичного руху на Україні, встановив зв'язки із західноукраїнськими землями.

Весною 1885 року М.Ковалевський вперше зустрічається у Києві з І.Франком. Уже тоді, як свідчать документи, він пропонував Каменяру і його соратникам свою підтримку /19/. Через Франка він передав Драгоманову 500 крб. "на печатання пісень історичних або, коли печатання їх уже запевнене, на видання політичних брошур", - писав І.Франко М.Драгоманову /20/. Малось на увазі перевидання "Історических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова", т.І-2, Київ, 1875-1876 рр., де були й матеріали із Закарпаття, прислані М.Драгоманову А.Кралюцьким. На жаль, друге видання не було здійснене.

До Львова М.Ковалевський приїхав уперше в липову 1886 р.,

да зустрівся з І.Франком, М.Павликом та іншими. Згодом він знайомиться у Москві з відомим українським вченим-сходознавцем А.В.Кримським /21/, який також проявляв інтерес до історії Закарпаття.

Очевидно, під впливом контактів з названими представниками української культури, зокрема з М.Драгомановим, особисті враження переконали Ковалевського в необхідності надання матеріальної допомоги для організації наукових студій по вивченню історії Угорської Русі. У 1895 р. М.Ковалевський засновує так званий "Угроський фонд", на базі якого складається Комітет у справах угроських, членами якого стають І.Франко, М.Павлик, Леся Українка, В.Гнатюк. Більшість із них належали і членами Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. "Метою того задуманого фонду, - писав згодом І.Франко, - було заломання наукових студій над Угорською Руссю" /22/. За словами М.Павлика, фонд був призначений для видання "брошур визвольного характеру, політичного і релігійного, подібних до тих, які видавав Драгоманов", розрахованих для розповсюдження серед "угроського народу" /23/.

Особисто М.Ковалевський пожертвував у фонд 200 крб. З його ж ініціативи в Одесі зібрано 150 крб., у Катеринодарі (тепер Краснодар) - 5 крб., у Східній Галичині - 25 гульденів /24/. З опублікованих листів Франка, документів, які виникли в процесі діяльності НТШ і які зберігаються у ЦДІА УРСР у Львові (фонд 309) та інших матеріалів, можна простежити, як саме витрачалися ці кошти.

Так, суму в розмірі 100 корон було видано талановитому вченому, етнографу і фольклористу, молодшому соратнику І.Франка, члену Комітету в справах угроських - В.М.Гнатюку (1871-1926) для наукових подорожей на Угорську Русь і, в першу чергу, на Закарпаття, де він побував тричі: влітку 1895 р. та восном і влітку 1896 р. Згодом - у 1897, 1899 і 1903 рр. В.Гнатюк здійснив ще три подорожі в Бачку (Південна Угорщина), Східну Словаччину та

Спішський комітат, т.б. території, на яких проживали русини.

Ось його маршрут по цьому краю під час першої подорожі 1895 року: з Лавочного - через Волосянку до Ляхівця, а звідти до Старого і Нового Голдтина, Майданку, Соїмів, Волового, Вучкова, Нижньої Вострої, Березова, Горінчева, Ізи, Хуста. У Хусті Гнатюк сів на поїзд і через Королево, Батево і Мукачєво повернувся до Лавочного.

Під час другої подорожі восном 1896 р. дослідник приїхав зі Львова до Лавочного і до Сваляви, звідки пішов до Стройного, у Душину, Керезьки, Кушницю, Броньку, Довге, Задне, Лукове, Імстичєво, Великий Раковець і через Батево та Мукачєво - до Лавочного.

І, нарешті, восени 1896 р. він пройшов таким маршрутом: зі Львова до Сваляви - залізницею. Звідти до Стройного і назад, а потім - до Солочина, Ілоского, Оленьова, Порожкова, Тур'їх Рамет і Ворочєва, а далі - залізницею до Ужгорода. Побувавши кілька днів у місті, Гнатюк відвідав Великий Березний, Убля, Кленове, Розтоки, Улич, Зсуя, Новоселище, Стару і Нову Стумицю, Станєво, Луг, Гуоне, Зуковець, Сербовець, Верхня і Малу Востру, Верєцьки і Волово. Таким чином, дослідник обійшов пішки майже всю територію Марамороського, Берекського та Ужанського комітатів і частково - Угочанського та Земштинського /25/.

Праці Володимира Гнатюка мали не тільки велике наукове значення для подальшого вивчення історії та етнографії краю в попередні епохи. Вони порушували актуальні проблеми нового часу, захищали трудящих Закарпаття від свавілля властей. Багатий і достовірний фактичний матеріал, який містився у його публікаціях, розвінчував демагогічні заяви правлячих кіл Австро-Угорщини про політичну свободу національних меншинств, які проживали там. Його праці набували згодом публіцистичного характеру, привертала увагу прогресивної громадськості не тільки західно- і східно-

українських земель та Росії, але в ряду слов'янських країн, закликаючи до творчої, самовідданої праці на благо трудящих цього куточка української землі, містили конкретні пропозиції, спрямовані на позитивні зрушення у суспільному і економічному житті закарпатців. Нарешті, вони порушували пекучу проблему того часу, проблему ролі інтелігенції у суспільному житті краю.

А оскільки переважна більшість праць В.Гнатюка друкувалася на сторінках видань Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка, активним членом якого він був, то, зрозуміла річ, набували особливого політичного забарвлення. Власне завдяки В.Гнатюку, І.Франку, М.Павличку та іншим починається систематичне вивчення історії Угорської Русі, публікуються численні документи та матеріали, раніше практично невідомі широкому загалу читачів.

У серії статей, написаних Гнатюком під безпосередніми враженнями від подорожей по Закарпаттю, та на основі матеріалів, одержаних від тамтешніх знайомих, вчений ділиться думками про побачене і почуте, про неймовірні злидні і масову еміграцію за океан, політичне безправ'я і денационалізацію українського населення. Так, у статті "Найновіші вісті з Угорської Русі" (квітень, 1896) він, підкреслюючи, що "Угорська Русь - це, безперечно, найкрасна частина України-Русі", - розповідає про свої зустрічі з відомим слов'яком із Сиронівого Михайлом Фатусом, який, маючи чотирьох дітей і живучи в неймовірних злиднях, змушений був продати одне багатство - корову, щоб заплатити податки і купити бодай який харч /26/.

У цій же публікації Гнатюк пропонує цілий ряд конкретних заходів, спрямованих на відродження економічного і духовного життя трудящих краю. На його думку, галицьким ученим і громадським діячам належить організувати регулярні наукові експедиції на Закарпаття, розширювати особисті контакти не тільки з представниками місцевої інтелігенції, але й простого народу, організувати виїзди

хорових колективів із Львова на Угорську Русь і т.д. Проте, найголовнішим є, підкреслює Гнатюк, відкриття у Львові бурси для дітей угорських русинів, які могли б навчатися в гімназії чи університеті; на крайній випадок - надати безплатне приміщення для декількох учнів-русинів у тих бурсах, які вже існують.

Завдяки таким заходам, вважає вчений, "дала би ся виховати молода генерація правдивих русинів, а не мадярів, або це гірше - мадяронів. Ті, вернувши по часі до краю, отворили би темним брехам очі. Через те многим батькам розв'язалися зв'язані до тепер дитячі руки і вони взялися за народну роботу. Через се дамо би ся удержати загублену вже частину народності нашої при житті і учинити її не хосенною складовою частиною Русі" /27/. Усе це, писав Гнатюк, згодом віддяться сторіцям. Тут же він розповідає про непризвбавлу роль Мукачівського єпископа Мрія Фірцака у справі мадяризації українського населення, зазначаючи, що, на жаль, давня частина і сільських свіденників допомагають йому.

У статті "Угорська мізерія" (1897), вміщеній на сторінках "Життя і слова", Гнатюк знову звертає увагу галицької громадськості на необхідність матеріальної і моральної підтримки закарпатських українців, докоряє тим галицьким громадським і політичним діячам, які, будучи зайнятими своїми дріб'язковими справами, безпринциповими і безплідними сварками, не цікавляться, "що діється з русинами поза Галичиною". На противагу їм, зазначає Гнатюк, прості галичани часто бувають на Закарпатті, а закарпатці - в Галичині, легко знаходять спільну мову, спільні інтереси, бо, "звісно - простий народ". На жаль, ці нужденні верстви населення по обидва боки Карпат, знаючи, що їх болять, "зарядити лихові негодні задля браку відповідних средств. Ті ж, що годні цю роботу для них зробити, не займаються ними і маси темного народу мусять марно пропадати" /28/. Тут дослідник знову порушує питання про необхідність залучення закарпатської молоді до навчання у Львові, пише, що створе-

но комітет для угро-руських справ, який має намір допомогти по-братимам за Карпатами, зважає на необхідне заложити "фонд на популярні видання для Угорської Русі" /29/.

У статті "Угроські новини" йдеться про діяльність угорської урядової комісії для покращення матеріального становища русинів, створеної у зв'язку із відзначенням тисячоліття Угорської держави. Розповідаючи про поїздки на Закарпаття, зокрема в Березький комітет різних урядників, послів сейму і навіть міністра землеробства Угорщини, Гнатюк не без іронії пише, що всі вони, "побачивши у перше таку нужду між угорськими русинами, якої, певно, нігде не бачили, почали доходити, звідки вона взялася" /30/.

Багато публікацій про Закарпаття Гнатюк здійснив на сторінках видань Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. Так, у рецензії на "Угро-руське народне співання", видані М.Брабелем (1902), автор пише, що нове століття почалося на Угорській Русі децю кращими видами на майбутнє, ніж минуле століття. Бо, якщо, на його думку, XIX ст., бодай друга його половина "...продало для угорських русинів в гіпнотичній сні, зневір'ї на краю долі, песимізм та звертання очей до східного Месії, який має прийти їх визволити з-під дотеперішнього ярма і утворити окремії для них рай, то XX століття вказує на зворот до ліпшого, невеличкий справді, але все зворот" /31/.

Хоч дуже повільно, але все ж посувається вперед акція на нинішнє підвищення економічного рівня русинів. Цій повільності, зазначає Гнатюк, сприяє сама інтелігенція: "вона сама нічого не робить в надії, що се зроблять за неї чужі люди" /32/. Є певні успіхи на нинішній просвіті, засновано кільканаліцять читалень і є надія, що й інші села підуть "слідом перших та хоч поволеньки зачнуть проломлювати ту темноту, яка досі покривала грубою поволокою Угорську Русь". Щось робиться і на літературній ниві. І, очевидно,

щоб це раз нагадати читачам рівень розвитку культури Закарпаття XIX ст., Гнатюк пише: "Виправді, Угорська Русь й досі мала свої видання, своїх письменників - навіть у значнім числі, але се все було таме нужденне, що його трудно навіть зачислити до літератури у властивім розумінні слова. Книжки, що видавалися в XIX столітті в Угорській Русі і що їх вартість не загинула в ульсьом столітті, такі нечисленні, що безпечно можна їх зчислити на пальцях одної руки" /33/.

Заслужовує, на нашу думку, уваги стаття "Новітні (архивні)" (1905), в якій Гнатюк, аналізуючи матеріали, зміщені на сторінках газети "Наука", і визначаючи ідейне спрямування часопису, пише, що ужгородська газетка "Наука", "видавана для просвічування угорського народу, - як значиться у її заголовку, - а в дійсності - для його одуплявання, розплакалася в 26 числі цього року над невтішними результатами шкільної науки в угорській молоді" /34/. Далі дослідник пише так: "Наука" плачеться, що на Закарпатті багато неграмотних, що навіть випускники ужгородської семінарії, з якої виходять священники, не знають читати по-російськи. Сам В.Гнатюк, добре знаючи місцеві обставини, цілком і повністю погоджується в цьому з "Наукою". А далі пише: "Се все правда. Але чому "Наука" не роздумується за причинами таких невідрадних обставин і не постарасться усунути їх? І чи не причиняється й вона до теперішнього положення угорських русинів? Чи ж не вона величала шкільні закони, проєктовані недавно мадярським міністром освіти? Чому вона друкується таким язвчям, яке не лише нікого не може нічого навчити, але може кожного охочого відотрапити навіть від спроби студіювання бущішого "угроської" мови" /35/.

Приділяв Гнатюк увагу і питанням історіографії Закарпаття. Так, у 1902 р. він рецензує працю В.Францева "Обзор важнейших изучений Угорской Русь", в якій докладно розглядає зміст публіка-

ції, вказує на її позитивні сторони та недоліки. В цілому схвалюючи роботу Францева, рецензент зазначає, що вона носить швидше бібліографічний, ніж історіографічний характер. Особливо це стосується розділу, де мовиться про рукописи і стародруки /36/.

Читачів ці матеріали, було б помилково думати, що сам Гнатюк був невисокої думки про культурний рівень трудящих Закарпаття і вважав їх неспроможними творити власну самобутню культуру, історію. Навпаки, говорячи про занедбаність цього куточка української землі, він завжди підкреслював: причиною такого становища була урядова політика, пасивність та інертність місцевої інтелігенції, антинародна позиція місцевого духовенства. Вчений вказував на працелюбність, природну обдарованість і талановитість простого народу, його добровичність, як творця не тільки матеріальних благ, але й, незважаючи на винятково несприятливі соціально-економічні і політичні умови, - творця оригінальної духовної культури, хранителя національних традицій.

Наприклад, Гнатюк звертає увагу читачів на той факт, що з власного досвіду знає про існування на Закарпатті численних стародавніх рукописів, які практично недосліджені вченими. Він особливо сам роздобув кільканадцять таких рукописів під час подорожей по Угорській Русі, чотири з яких описав І.Франко і надрукував з них цілий ряд текстів у своїх "Апокрифах" /37/. Тут же Гнатюк підкреслює: усі вказані рукописи знайдено чисто випадково і переважно у селян. Він переконаний, що їх знайшлося б дуже багато, якби спеціально шукати, зокрема - в архівах /38/.

У наступному тому ЗНТШ за той же рік у статті "Угоруські духовні вірші" він писав, що, опрацювавши "рукописи, що хороняться це певно по приватних руках (особливо у селян) та архівах, тоді переконаємося, що старе руське письменство в Угорщині досім не таке бідне, як би могло здаватися на перший погляд, а знов із

взімок, опублікованих досі з різних рукописів пізнаємо, що й їх літературна вартість не мала і то не тільки для самого угоруського, але й взагалі для цілого нашого старшого письменства" /39/. Крім "Угоруських духовних віршів", Гнатюк описав ще інші закарпатські рукописи, зокрема "Збірник Петра Колочавського".

Така праця Володимира Гнатюка мала не тільки чисто наукове, але й політичне значення. Вона аргументовано опростовувала думку тих, хто вважав закарпатців забитим і темним народом. Вчений прямо вказує на справжні причини такого становища. "Надіємось, - писав він, - що таких рукописів знайдеться ще більше попід курні стріхи та що вони змінять у значній часті погляд на некультурність наших селян та брех сироту до просвіти. Факт, що селяни переховують рукописи сотнями літ, передають їх із батька до сина, а не хотять розставатися з ними, хіба в надзвичайних випадках, свідчить якраз про щось інше. Коли ж значний процент селянства потопав в глибокій безпросвітності і темноті, се треба приписати виключно політичним і соціальним відносинам, серед яких доводилося йому не з власної волі жити" /40/.

Тепер проаналізуємо другу групу праць В.Гнатюка. Результатом його негласної збиральницької діяльності були "Етнографічні матеріали з Угорської Русі" в шести томах, опубліковані ним у 1897-1911 рр. у Львові. Показово, що у передмові до першого тому "Етнографічних матеріалів", присвячених власне Закарпаттю, що вийшли в 1897 р., Гнатюк висловлює подяку І.Франкові за допомогу та слушні поради при підготовці публікації, а також дозвіл користуватися його матеріалами /41/. Таким чином, публікація матеріалів про Закарпаття здійснювалася при безпосередній участі Кам'яра - члена Комітету в справах угоруських, на той час уже досвідченого вченого і громадсько-політичного діяча західноукраїнських земель. Зазначимо, що завдяки В.Гнатюку та М.Колубинському "Етно-

графічні матеріали з Угорської Русі" одержав Максим Горький.

Необхідно підкреслити, що, зібравши такий багатий і в науковому плані цінний матеріал, Гнатюк планував поглибити і розширити свої студії з історії краю. Так, у передмові до другого тому "Етнографічних матеріалів" він підкреслював, що у майбутньому планує відвідати усі комітати, заселені українцями, подати докладні відомості про їх кількість, визначити їх етнографічні кордони, а також "списати назви географічні руські, усунені зовсім з уживання наляновілок ухвалює мадярського паштєнського сойму та звернути головну увагу на етнологічний бік, а не як досі обмежувалися майже виключно на збиранні усної словесності" /42/.

Власне на сторінках "Замісок" Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка опубліковано багато інших праць В.Гнатюка, присвячених Закарпаттю. Перш за все заслуговує на увагу його стаття "Кілька причинків до біографії Арія Гуци (Венедина) з нагоди століття його уродня" /43/, яка знайшла широкий відгук не тільки на західноукраїнських землях, але й у Росії. Його оцінка опадляни М.І.Венедина і сьогодні не втратила свого наукового значення.

У рецензії на працю історика Р.Кайндля "З угорського Марамо-роша" В.Гнатюк, як людина, що на власні очі бачила злиденне становище закарпатських трударів, знову повертається до проблеми соціального гніту і національного безправ'я, якої чвертіло населення вказаного регіону /44/. В іншій рецензії йдеться про подорож на Закарпаття відомого польського етнографа А.Кухарського, його зустрічі в Ужгороді із М.Лучкаєм /45/.

Особливо багато публікацій В.Гнатюка з'явилися на сторінках "Літературно-наукового вісника", який видавався Науковим Товариством ім. Т.Г.Шевченка, а саме: "Причинки до історії зносин галицьких і угорських руськів", "Чиоло руськів в Угорщині", "Мадярська свобода", замітки про російську мову в Угорщині, про М.Венедина,

Б.Затковича, про діяльність товариства св. Василя Великого в Ужгороді, рецензії на закарпатські "Календарі" та "Місяцеслови", на поетичні твори М.Врабала тощо.

Зокрема у статті "Мадярська свобода", характеризує політичне безправ'я трудящих в Угорщині, В.Гнатюк писав: "На усій землі нема ні біля шляхетського, ні біля аристократичного, ні біля поміністичного сойму, як угорський... Так, в Угорщині дійсно є свобода: для панів - робити, що їм подобається, для мужиків - слухати панських розпорядників, платити великі податки, давати рекрута і - вмирати з голоду" /46/.

У статті "Десять про русь Угорську", яка в значній мірі є відгуком на працю В.Охримовича про його подорожі по Закарпаттю, Гнатюк не погоджується з Охримовичем в тому, що ніби-то Карпати настільки відділили закарпатських українців від основного ядра українського народу, що там живуть практично інші люди, що Угорська Русь духовно відрізана від Східної Галичини.

Вчений зазначає, що закарпатські українці цілими громадами приходять у Галичину на заробітки, а галичани - на Закарпаття, що місцеві селяни часто співають українських та російських народних пісень. У статті наводяться конкретні приклади результатів мадяризаторської політики уряду, якому, як зазначає Гнатюк, активно допомагають представники місцевого духовенства. Говорячи про неймовірний титан податків, які вимомтуть із селянина останні соки, Володимир Михайлович писав, що "більша половина селян від різдвя хліба не має, а багато і цілий рік" /47/.

На жаль, фольклористичні студії Гнатюка не завжди знаходили підтримку і співчуття серед закарпатської інтелігенції. Він сподівався, що вихід у світ "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі" послужить імпульсом для пробудження інтересу до цієї проблеми, сприятиме активному збиранню усної народної творчості. Про-

те частина місцевої інтелігенції, яка була заражена мажорством, отримано, а то й вороже віднеслася до зачинань вченого. Гнатюка звинувачували в незнанні закарпатських діалектів, тенденційності і т.п. /48/.

У статті "Світлі духи на Угорській Русі" Гнатюк розповідає про свою зустріч в Ужгороді з Д.Гебейом та його реакцію на праці "Етнографічні матеріали". "Одні з тих (закарпатських інтелігентів - О.М.) професор духовної семінарії в Унгварі, котрий представив мені в розмові не лиш страшим патріотом, але й мучеником за справу народну, звернув мені ся відбитку (тобто "Етнографічні матеріали" - О.М.) сейчас напад нерозвітнену з такою допискою на титульній картці: "Вашей "Етнологіки" я не одобряю. Благодарю. Будьте здорови. Дам [штраф] Г[ебей] Я". Що я собі міг подумати на таке? Показував тих бідних питомців, що мають такого світлого професора, та я тільки" /49/.

Тому, відстоюючи ідею єдності населення всіх українських земель, штучно розділених між різними державами і відзначаючи високий рівень духовної культури українців Закарпаття, Гнатюк виступив із своєрідною заявою, в якій виклав своє ставлення до історії і культурних надбань трудящих Закарпатської України, енергійно відстоював думку про виняткове значення наукового вивчення усної народної творчості населення краю. Він підкреслював, що мета його поїздки в тому, щоб "зібрати по-можливості найбільшу кількість матеріалів, надрукувати їх і тим самим довести, що Угорська Русь це не зовсім помаринилася, що там живуть русини, що вона не втратила характерних рис угороруського народу, що Угорська Русь становить інтерес не тільки для етнографії, але й історії, філології та археології... Друкуючи зібрані мною матеріали, я хотів, з однієї сторони, звернути увагу вчених на Угорську Русь, а другої, - сідмах угорських русинів. Нахай знають інтелігенти, які багатства прихо-

вані у цьому простому народі, який вони зневажать і ненавидять..." /50/.

Уже значно пізніше - у 1924 році, згадуючи про свої наукові подорожі по Закарпаттю і торкаючись питання про етнічну приналежність населення краю, В.Гнатюк у статті "В справі літературної мови підкарпатських русинів" писав: "Я говорив до них (селян - О.М.) не інакше, як літературною українською мовою, а проте вони мене дуже добре розуміли... мав я з собою також твори українських письменників (Г.Шевченка, С.Руданського, І.Франка, О.Федьковича), відчитував їм і вони розуміли, котрі були письменні, самі читали і просили не раз дати їм яку або таку книжечку. По повероті, зі Львова вислав я не раз туди українські книжки" /51/.

Публікація Гнатюком творів усної народної творчості, матеріалів з історії та культури Закарпаття це раз підтверджувала про етнічну єдність закарпатців з українським населенням, яке проживало на Схід від Карпат. Ці матеріали були спрямовані проти антинаукових, повністичних теорій правлячих кіл Австро-Угорщини про відрубність Закарпаття від східноукраїнських земель, про низький рівень духовної культури трудящих цього регіону. Усі ці висадки Гнатюк назвав "нісенітниця, видумана для баламучення селян, а не для їх культурного піднесення" /52/.

Під час другої подорожі на Закарпаття В.Гнатюк познайомився особисто у с.Остроїме (тепер Свалявський район) із письменником, етнографом, істориком і перекладачем М.М.Матковичем, автором численних праць з історії та етнографії Закарпаття, зокрема "Історії населення Мараморощини", "Історії історіографії угорських русинів", "Заміток етнографічних з Угорської Русі" та багатьох інших. Він був членом Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка, одержував його видання, листувався із І.Франком, В.Гнатюком, Ф.Плавачком, М.Грушевським та ін.

Арії Каткович - єдиний із захарпатців, який активно сприяв реалізації планів Комітету в справах угро-руських. Незважаючи на обмеженість світогляду, обумовленого обставинами і атмосферою, в якій він жив (Каткович був сільським парохом), він належав до тих, хто виступав проти реакційного москвофільства, за вживання на Закарпатті української мови, допомагав Гнатюку в його науковій діяльності по вивченню історії краю, популяризував твори представників демократичної літератури Наддніпрянщини і Росії. Характеризуючи Катковича як історика та етнографа, В.Гнатюк у 1904 р. писав, що "він перший з між угорських русинів успів вислатися з-поза вузького круговору тамтешніх інтелігентів..." /53/.

В архівах Львова, зокрема у фонді НТШ, нами виявлено близько 30 листів М.Катковича до В.Гнатюка за період з 1895 по 1914 р. Загальний їх обсяг - 216 сторінок різного формату. Крім листів тут зберігається рукопис деяких праць Катковича, його автобіографія, написана на прохання Гнатюка, матеріали якої лягли в основу статті у газеті "Діло" /54/. Листи - цінне джерело, яке допомагає ґрунтовніше з'ясувати характер культурних і наукових зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в другій половині XIX - на початку XX ст., проливає світло на роль НТШ, його членів - В.Гнатюка та І.Франка у вивченні історії Закарпаття. Докладний аналіз цих листів, які, без сумніву, заслуговують опублікування, - тема спеціального дослідження /55/. Тут ми розглянемо лише ті листи, які стосуються нашої теми, зокрема ті, які розповідають нам про історію перекладу В.Катковичем на угорську мову і розповсюдження на Закарпатті та в Угорщині відомого "Протесту".

А було це так. У 1896 р. угорський уряд розгорнув активну діяльність по відзначення тисячоліття Угорської держави. ця подія набула загальнодержавного масштабу, підкреслювалося, якщо

так можна сказати, культуртрегерська місія держави по відношенню до всіх націй і народностей, які заселяли Угорщину. Ні слова не було сказано про існуючі в країні соціальні та національні проблеми. Мовчали офіційні кола й про тяжке становище корінного населення Угорської Русі. Тому 15 червня 1896 р. група галицьких прогресивних діячів: І.Франко /56/, М.Павлик, А.Павлик, В.Гнатюк, О.Терлецький та інші - всього 23 особи підписали відомий своїм демократичним спрямуванням документ "І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття", виданий редакцією "Літв і слова".

Звертаємо увагу на такий суттєвий момент: документ підписано від імені "Руськоукраїнської молоді академічної, Комітету для справ угро-руських" /57/. У "Протесті" розвінчувалася колонізаторська політика угорського уряду по відношенню до трудящих Закарпаття, внаслідок якої, як вказувалося у документі, "осесилає, отемнено, обдерто з усіх найкращих здобутків цивілізації великий і живий відлам українсько-руського народу, відібрано йому можливість промовити самому в своїй обороні, заткнуто уста, щоб криком розпуща, стогоном потоптаної і зневаженої гідності людської не посував гармонії цинних торжеств тисячоліття малярської єдності і малярської слави" /58/.

Автори "Протесту" засуджували ренегатство захарпатських єпископів, які не тільки не знали української мови, але й навіть бажали б "звінчати її з лиця землі", табували ганьбою навіть люквенство, яке, в переважній своїй більшості, було послухним слухом існуючого режиму. У цьому документі І.Франко, В.Гнатюк та інші, базуючись на достовірних фактах, стверджували, що Закарпаття - українська земля, а захарпатські українці - "і походженням, і традицією історичною та літературною, і з погляду на тип етнографічний та усну словесність... частина того українсько-руського народу, що

засягає східну часть Галичини і полудневу часть Росії..." /59/.

Ідея, проголошена в "Протесті", була принципово важлива і актуальна, а тому він викликав кваліфікований відгук на Закарпатті. Чередуванням влітку 1896 р. у цьому краї (уже втретє), Гнатик знайомив місцеве населення із "Протестом" і мав змогу спостерігати реакції, викликану цим документом. У листі І.Франкові від 23 липня 1896 р., писаного із с.Тур'ї Гемети (тепер Черечинський район), він повідомляв: "Протест робить попросту фурор між тими, що його вже читали... Видно, отже, що він (т.б. "Протест" - О.М.) не хабив своєї цілі... "včarostní list" ("Будущестські новини" - угорська газета - О.М.), подаючи коротку телеграфічну звістку про протест,.... здивувалася дуже, що протест має вийти по-мадярськи і поставила коло того слова знак питання, себто: а куди їм до мадярського!" /60/.

Що ж мав на увазі В.Гнатик? Мова йшла про переклад "Протесту" М.Матковичем на угорську мову. Маткович не лише здійснив переклад цього документу, але й подав Гнатику адреси ужгородських та прилеглих знайомих, які б ваялися розповсюдити його /61/. На початку 1897 р. переклад був готовий і в березні того ж року опублікований в газетах "včarostní list" та "Kelet" ("Схід" - угор. - О.М.) /62/. Відомий культурний діяч Східної Словаччини Ф.Главачек, розповідаючи про свої зв'язки з Гнатиком та Матковичем, згадував, що і він був знайомий із перекладом "Протесту" це в рукопису /63/.

На друкування "Протесту" та його розсилку із угро-руського фонду було витрачено 100 корон. Тоді ж організовано поїздки хороших колективів із Східної Галичини в Угорську Русь, на що витрачено 40 корон /64/. Питання про організацію концертів Гнатик обговорював із М.Матковичем /65/ та Г.Стрипським /66/.

Комітет в справах угро-руських під егідою НТШ діяв і на початку XX ст. Документи свідчать, що Товариство неодноразово порушувало питання про необхідність подальшого взаємостороннього вивчення історії Закарпаття. Так, наприклад, на засіданні історико-філософ-

ської секції НТШ 10 серпня 1903 р. В.Гнатик запропонував надати спеціальній збірник статей про Угорську Русь /67/. А це раніше у листі до М.Павлика ділиться думками про те, як би активізувати роботу угро-руського фонду для дослідження історичного минулого Угорської Русі/68/. Цікавився цим питанням і Ф.Главачек /69/.

Згодом Товариство ухвалило опублікувати в "Руській історичній бібліотеці", яка виходила у Тернополі, історичні праці А.Краняцького і окремим виданням - твір закарпатського історика М.Дучкая "Historia Karpathaeo-Pannonicae" /70/. У зв'язку з цим вирішено: звернутися до Г.Стрипського, щоб той підібрав з угорських видань найважливіші статті про Угорську Русь для перекладу на українську мову, а також відрядити когось із вчених Львова до Ужгорода для зняття копії з рукопису Дучкая /71/.

21 листопада 1903 р. та ж комісія знову повернулася до вказаного питання, намітила конкретні заходи, визначила осіб, які відповідали за реалізацію цих планів (В.Гнатик, С.Томашівський) /72/. На засіданні археографічної комісії Товариства 23 грудня того ж року ухвалено: "Прийняти в пряминість до відомості план археографічної експедиції на Угорську Русь, поданий на історичній секції, і рішено причинитись до успіху діла участю в контактах" /73/.

Як вже зазначалося, цікавився історією цього краю і А.М.Кримський, який вважав Закарпаття ареалом розселення українців - прямих нащадків східнослов'янського племені білих хорватів. Самими членам Комітету в справах угро-руських він одержував матеріали про Закарпаття /74/, праїмав близько до душі страдання трудящих краю. Так, в одному з листів до М.Павлика в 1895 р. він писав, що "...святе воно діло дбати про Угорську Русь..." /75/. Це показує у цьому плані є той факт, що в рецензії на перші два томи "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі", виданих Гнатиком у 1897-1900 рр. і присвячених виключно Закарпаттю, А.Кримський

аргументовано спростовує безпідставні закиди Є.Сабова та газети "Думшастир" щодо наукової вартості цих матеріалів. Вказавши на заслуги Гнатюка у справі вивчення культури Закарпаття, Кримський писав: "Треба сподіватися, що Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка не надасть ніякої ваги таким рецензіям і друкуватиме наукові праці по-науковому" /76/.

Дальніша доля угро-руського фонду поки що невідома. Останній раз про нього згадував І.Франко у листі до м.Павлика у травні 1907 р. /77/. Пошуки тривають.

Представники закарпатської інтелігенції, маємо на увазі прогресивну її частину, також прагнули підтримувати зв'язки не тільки з науковим Товариством ім. Т.Г.Шевченка, але й з іншими науковими, просвітними та культурними установами Львова - "Просвітою", "Ставропірійським Інститутом", "Галицько-руською матицею" і т.д. /78/. Між ними здійснювався активний книгообмін і на початку ХХ ст. /79/. Екзампларом було листування А.Крелицького із львов'янами/80/. Тісні наукові зв'язки з НІА підтримував Г.Стрипський /81/, м.Врабель /82/. Угорські власті, як свідчать документи, різко негативно ставилися до таких зв'язків. Особливу підозру викликала видання, що потрапляли на Закарпаття із Наддніпрянської України. Наведемо лише один приклад. Коли у Берегово надійшла брошура релігійно-просвітнього характеру, видрукована в Одесі, у МЗС Угорщини зразу ж була заведена велика "справа" про це /83/.

Таким чином, наведені у статті факти переконливо свідчать про те, що Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові, його постійні члени В.Гнатюк, І.Франко та інші фактично поклали початок систематичного наукового вивчення історії Закарпаття з української історіографії. Враховуючи те, що Товариство підтримувало регулярні зв'язки з науковими установами і просвітними організаціями Києва, Харкова, Одеси, Ніжина, Москви, Петербурга, Казані, Владивосто-

вова, Нижнього Новгорода, Рязані, Сибірська, Ташкента, Чити та інших міст Наддніпрянщини та Росії, історичне минуле нашого краю ставало надбанням вітчизняної науки і культури.

Для глибокого і всебічного вивчення порушеної нами проблеми необхідно, на нашу думку, вивчати історію Закарпаття у контексті історії всієї території колишньої Угорської Русі, показати його роль у зміцненні міжславянських зв'язків, зв'язків з країнами Європи, оскільки географічне положення краю, а він лежав, так би мовити, на перехресті шляхів (економічних, політичних, культурних тощо), зумовило його специфічну роль у цьому процесі.

Необхідно широко залучити практично незачіплені дослідниками членими документи, що зберігаються в ЦДІА УРСР у Львові (фонди НІА, МЗВ, "Просвіта", "Ставропірія", багатьох редакцій місцевих часописів, видавництва), документи і матеріали, які зберігаються в архівосховищах та рукописних відділах бібліотек Києва, Львова, Москви, Ленінграда. Настав час широко залучити матеріали архівів та бібліотек Чехословаччини, Угорщини, Румунії.

Практично залишилося поза увагов дослідників питання про висвітлення історії Угорської Русі на сторінках членими газет, журналів, наукових збірок, що виходили на Наддніпрянщині та в Росії.

До цих пір не маємо бодай елементарної бібліографії статей та матеріалів, вміщених на сторінках західноукраїнської періодики другої половини ХІХ - початку ХХ ст., в яких йдеться про Угорську Русь. В основу такої праці можна було б покласти видання І.Левинського.

Гадано, що настав час передавати або ж опублікувати вперше творчі та наукові праці А.Крелицького, С.Духовича, м.Латковича та інших діячів науки і культури Закарпаття, без залучення яких не може йти мова про всебічне вивчення минулого Закарпаття. І,

нарешті, варто перевидавати (хоч би шляхом ксерокопії) праці відомих українських та російських вчених, які зробили чимало у справі розробки історії Угорської Русі зокрема - історії Закарпаття (В.Гнатик, І.Франко, М.Драгоманов, Я.Голованчик, О.Петров та інші). Звичайно, з відповідними передмовами та коментарями.

Література

1. Алабин П. Четыре войны//Походные записки.-Самара, 1886.
2. Ляхутин М.Д. Записки о походе в Венгрию в 1848 г. - М., 1875.
3. Кочубинский А.А. Начальные годы русского славяноведения. - Одесса, 1887-1889.
4. Де-Вольман Г.А. Угорская Русь. Отдельный оттиск из "Русского архива". - 1878; Он же: Очерк истории угорских русских и их новейшая борьба с мадьярами//Русский архив. - 1879; Он же: Угорурусские народные песни//Записки импер. русского географического общества по отделению этнографии. - СПб., 1885.-Т.3.-Вып.1.
5. Срезневский И.И. Русь Угорская//Вестник импер. русского географического общества. - СПб., 1852. - Ч.1.-Кн.1-2. Он же: Заметки о путешествиях по Угорской Руси//Там же. - Ч.4.-Отдел 2.
6. Письма к М.П.Погодину из славянских земель (1835-1861).-А., 1879-1880.
7. Петров А.Д. Угорурусские заговоры и заклинания начала XVII в.//Киев старина. - СПб., 1891.-Т.IV; Он же: Заметки об Угорской Руси//МНП.- СПб., февраль, 1892; Он же: Мадьярская гегемония в Угрии (Венгрии)//Угорская Русь. - Петроград, 1915; Он же: Материалы для истории Угорской Руси. - Петроград, 1921; Он же: О подложности грамоты Феодора Корватовича 1360 г. - СПб., 1906; Он же: Задачи карпаторусской историографии. - Прага, 1930.
8. Францев В. Обзор важнейших исследований Угорской Руси//Русский филологический вестник. - Варшава, 1901. - № 1-2.

9. Перфецкий В. Обзор угорорусской историографии//Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. - Т.19. - Кн.1. - СПб., 1914.
10. Див. ЗНПВ. - Львів, 1902. - Т.45.-Кн.1.-Відл. с.41-46.
11. Махтин Н.Н. Угорская Русь. - Цтр., 1915; Белгородский А.В. Галандия - исконное достояние России. - М.,1914; Богданович М. Угорская Русь. - М., 1914 та ін.
12. Архів АН СРСР. - Ф.518, Спр. 213-214; Про це див: Мазурок О.С. Поборани братства (о неизвестной статье В.К.Вернадского, посвященной Закарпаты)//История и этнография. 1961. - М.,1965.
13. Докладніше про це див.: Задорожний В.Б., Мазурок О.С., Шульга І. Зоря незгасна. - Ужгород, 1986. - С.78-81.
14. Из писем М.П.Драгоманова к Л.М.Драгомановой про австро-угорскую Русь//Народ. - Львів, 1895. - № 13-16; драгоманов М. Австро-руські спомини. - Львів, 1889; Його ж: В справі Угорської Русі. - Львів, 1895.
15. Павлик А. Михайло Петрович Драгоманов.1841-1895. - Львів, 1896. - С.82.
16. Там же. - С. 109-110.
17. Івасюта А.К., Ігнатченко Г.І., Погребенник Ф.П. З нагоди 100-річчя утворення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові//УІА. - 1973. - № 11.-С.84-91.
18. див. Качій А.М. Іван Франко на Закарпатті//Архів України. - 1967. - № 1; Лісовий П. Через Beskidi. - Ужгород, 1972; Його ж: Закарпатська тематика на сторінках журналу "Міте і слово" (1894-1897)//Українське літературознавство. - Львів, 1987. - Вип. 48; Вишневський І. Іван Франко і Закарпаття. - Костень. - 1962. - № 12 та ін.
19. Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах (далі - Твори). - Т.48. - С.652,730.

20. Франко Іван. Твори. - Т.48. - С.525.
21. Кримський А.Д. Твори в п'ятьох томах. - К., 1973. - Т.5. - Ч.1. - С. 294-296.
22. Франко Іван. Твори. - Т.50. - С.125.
23. Цавлик А. Михайло Драгоманов і його роль в розвитку України. - Львів, 1907. - С.27; Франко І. Михайло Васильович Ковалевський. Кілька спогадів і листів на пам'ять десятиліття його смерті//ЛНБ. - 1908. - Кн. I. - С.124-136.
24. Франко Іван. Твори. - Т.50. - С.126.
25. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. - Т.1.; Етнографічний збірник. - Т.Ш. - Львів, 1897. - С.1-11.
26. Газ. "Діло". - 1896. - № 77. - С.2.
27. Там же. - С.3.
28. Бгтя і слово. - Львів, 1897. - Т.VI. - С.46.
29. Там же. - С.47.
30. Там же. - С.124.
31. ЗНТШ. - 1902. - Т.45. - Кн.1. Біол. с.34.
32. Там же.
33. Там же. - С.35.
34. ЛНБ. - Львів, 1905. - Т.31. - Кн.8. - С.194.
35. Там же. - С.195.
36. ЗНТШ. - Львів, 1902. - Т.45. - Кн.1. - С.41-46.
37. Див. Франко Іван. Твори. - Т.29. - С.439-449; Т.32. - С.117-122.
38. ЗНТШ. - Львів, 1902. - Т.45. - Кн.1. - С.41.
39. Там же. - Т.46. - Кн.2. - С.8.
40. Див. Науковий збірник Товариства "Просвіта" в Ужгороді. - Ужгород, 1922. - Т.1. - С.233.
41. Див. Етнографічний збірник. - Львів, 1897. - Т.Ш. - С.11.
42. Там же. - Львів, 1898. - Т.IV. - С.VII.
43. ЗНТШ. - 1902. - Т.47. - Кн.3. - С.4-6.

44. ЗНТШ. - 1902. - Т.26. - Кн.6. - С.49.
45. Там же. - С.86.
46. ЛНБ. - 1905. - Т.32. - Кн.11. - С.150.
47. Радикал. - 1895. - № 2. - С.14-18; № 3. - С.26-30.
48. Листок. - 1898. - № 8. - С.42; Іванко М. Володимир Гнатюк - визначний дослідник фольклору Припінщини. - Наук.зб., присвячений пам'яті В.Гнатюка. - Припін, 1967. - № 3. - С.65.
49. Букovina. - 1897. - № 88.
50. Листок. - 1898. - № 9. - С.103-105.
51. Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів// Наук. зб., присвячений пам'яті В.Гнатюка. - Припін, 1967. - № 3. - С.24.
52. Там же.
53. ЛНБ. - 1904. - Т.28. - Кн.12. - С.207.
54. Гнатюк В. Кріп'яткович//Діло. - 1896. - № 263.
55. ЦДІА УРСР у Львові. - Ф.309. Оп.1. Спр.2270; Рукописний відділ наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка у Львові Ф.Гнатюка. - С.208; Про це див: Лазурок О.С., Зілгалов В.О. Листи як джерело для вивчення культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в епоху капіталізму//Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень, 1988). - Київ, 1988. - С.146-148.
56. Див. листи І.Франка до А.Чайковського та В.Охрімовича: Франко Іван. Твори. - Т.50. - С.77, 78.
57. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття//Вид. ред. "Бгтя і слова". - Львів, 1896.
58. Там же. - С.19.
59. Там же. - С.17.
60. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка. - Ф.3. Спр. 1637. Арк. 7-8.